

Het duinlandschap van Terschelling *vroeger en nu*

GEORGE VISSER

Het duinlandschap van Terschelling is weliswaar gebaseerd op natuurlijke processen, maar de vorm en kleur zijn sterk door de mensen bepaald. De kleinschalige ingrepen uit het verleden hebben meestal wel geleid tot winst voor de natuur.

Door de grootschalige vastlegging van het duin, de aanplant van dennenbossen en de invloed van "zure regen" is het duinlandschap nu onnatuurlijk verstild en verkleurd.

Terschellingers zijn door de eeuwen heen gewend geraakt hun eigen boontjes te doppen in de natuur. Zij hadden het duingebied nodig in de vele armoedige perioden. Zij hebben zo op hun eigen wijze liefde voor de natuur gekregen. Die kun je volgens hen voorzichtig gebruiken, helpen en stimuleren.

In het holoceen is een systeem van strandwallen voor de kust ontstaan, die ook nu nog de kernen vormen van het eiland Terschelling. Op en rond deze strandwallen is het huidige duinlandschap ontstaan en zijn de meeste dorpen gebouwd. Het huidige duinlandschap heeft gestalte gekregen in de middeleeuwen. De duinen van Terschelling in hun huidige vorm zijn eerst in de periode 1200-1600 gevormd. Het afgezette zandmateriaal op Terschelling is fijnkorrelig glaciaal zand, dat arm is, ook in oorsprong, aan kalk en ijzer.

Tot 1615: de Heerlijkheid Terschelling

Mogelijk hebben de Romeinen en de Noormannen al op het "eiland" rondgeneusd. In 1557 woonden 2350 mensen op Terschelling. Dat aantal inwoners

bleef tot in de negentiende eeuw nagenoeg op hetzelfde nivo.

Het eiland wisselde tot aan 1615 voortdurend van eigenaar. Die eigenaren waren vóór het jaar 1300 kloosters en later Friese en Hollandse edelen. De "Heerlijkheid" Terschelling was, hoewel ver weg, een interessant verpachtocht voor onder andere het gebruik van de duinen, de wind (molens), de jacht, maar ook de scheepvaart (tol) en strandvonderij. Pacht werd later veelal in geld betaald, maar in de middeleeuwen in natura (vis, kaas, gevogelte en honing).

De Heren van de Heerlijkheid Terschelling hadden naast andere rechten, wel zeer veel belangstelling voor het duinrecht. Degene onder de eilanders werden zwaar beboet of met het leven bedreigd: "die misdede an onsen Conijnen in den duynen, helm ofte rijs dair af haelde of dede halen" (1470).

Eigengereide Terschellingers

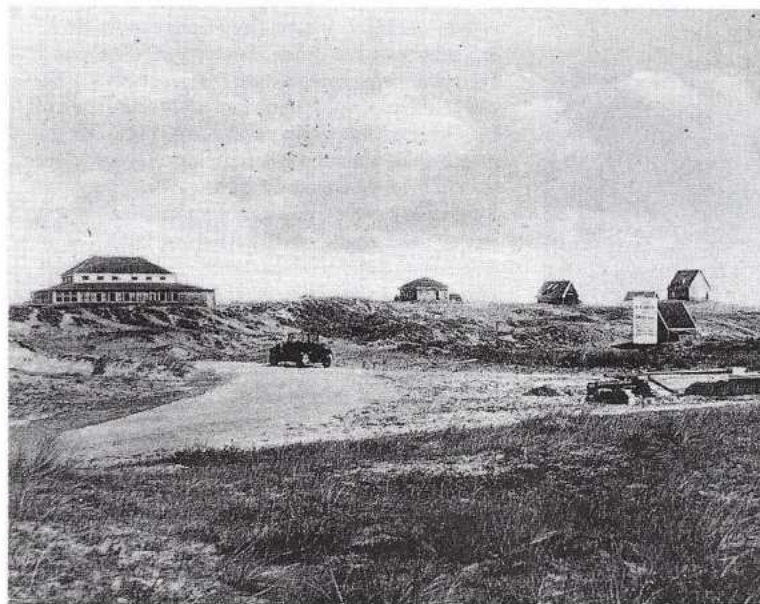
Het fijne kalkarme zand, waar de bodem van Terschelling grotendeels uit is opgebouwd, was geen ideale omgeving voor agrarische activiteiten. De bewerkbare hogere gronden in de polder zijn opgebouwd uit kalkarm zand. De lagere delen met betere gronden (klei) waren brak en stroomden regelmatig over. De polder in haar huidige vorm was weliswaar in 1500 al enigszins bedijkt, maar zeker onvoldoende voor hoge vloed. Brandstof was, los van wat gedroogde koeiemest en hout van het strand, nauwelijks voorhanden. De inwoners van Terschelling zagen zich daarom niet alleen genoodzaakt tot vele nevenactiviteiten (juten en visserij), maar ook alle mogelijkheden van het duingebied moesten worden benut: beweiding, konijnen vangen, vogeleieren rapen (tot in de 19e eeuw na 24 juni verboden), eenden vangen en brandstofmateriaal (helm, heide, gagel) verzamelen.

De geïsoleerde arme Terschellingers trokken zich dan ook weinig aan van de wetten en regels, die door de edelen uit het verre Holland of Friesland en later de Overheid werden uitgevaardigd. In 1563 zien de Staten van Holland dan ook nog af van de koop van het eiland, omdat de ingezetenen zeer "ongeregelt ende woest" zijn. Terschelling was dan ook een vrijplaats. Meerdere zochten er een heenkomen voor de justitie in Friesland en Holland. Terschellingers hadden zo hun eigen regels.

1615-1734: de Staten van Holland nemen het over

De jaarlijkse opbrengsten waren voor Van Aremberg omstreeks 1600 ongeveer duizend gulden, waarvan f250,- uit duinen en jachtrechten. Zijn adviseurs in 1611 dachten, dat met goede duinmeiers

Rond 1930 stond al een hotel bij paal 8. Ook de eerste zomerhuisjes waren gebouwd in het huidige West aan Zee (foto: SBB/Freek Zwart).

Het dorp en de haven van West-Terschelling, de poort tot het eiland, waar al 400 jaar de Brandaris zijn licht laat schijnen. Achter het dorp is het sikkelvormige Groene Strand te zien met daarachter de Noordvaarder (foto: Rijks-waterstaat).

de opbrengst van het duin wel kon oplopen tot f1900,-. In 1615 verkocht hij zijn bezit toch maar aan de Staten van Holland voor f52.000,-. Eerst in 1942 werd Terschelling bij de provincie Friesland ingedeeld.

De wetten en regels hielpen nog steeds niet veel, hoewel de boetes hoog waren. De stroper Jan Heerts kreeg een boete van 100 gulden toen hij met vier koperen strikken en zes koppel konijnen door de duinmeier werd betrapt. De meeste Terschellingers leden armoede in de 17e en 18e eeuw. Daarnaast was er het platbranden van West-Terschelling in 1666 en de vele dijkdoorbraken in deze periode. Het gebruik van het duingebied was noodzaak. Zelfs de duinmeiers zetten wel illegaal konijnestrikken. In 1784 werden er twee veroordeeld tot een boete van f18,-. Ze waren betrapt door inwoners van Oosterend!

Van oudsher gebruikte men op Terschelling strikken om konijnen te vangen of ze werden uitgegraven en met honden gevangen. Het gebruik van geweer was al in 1537 verboden. Door het uitgraven van konijnen raakten de duinen steeds opnieuw in verstuiwing. Tot in de jaren zestig van de twintigste eeuw werden nog konijnen uitgegraven op de Boschplaat.

Ook het verzamelen van brandstof in het duin ging door. Van Dieren (1934) schat de jaarlijkse behoefte in de 17e eeuw op 1650 karrevrachten.

1734-1907: Terschellingers "beheren" zelf het duingebied

In 1734 droegen de Staten van Holland en West-Friesland het eeuwigdurend vruchtgebruik van het duingebied voor f200,- per jaar over aan de regeerders van Oost-Terschelling. Die hadden geklaagd

over de grote schade aan het gras en zaadland, veroorzaakt door de vele konijnen uit de duinen. De Terschellingers wilden zelf de konijnen weer uitroeien! Bij de overdracht werd de verplichting opgelegd om ieder jaar 40 ha duinen met "goed geknokelde" helm te bepoten.

In 1796 staat in een rapport van de provincie Noord-Holland: "De duinen liggen geheel woest en worden alleen beweide door wat konijnen. Dat, zowel als de verwaarlozing van de helmaanplant, is oorzaak dat ze op vele plaatsen rauw worden en deerlijk verstuiwen. Dat is in het bijzonder het geval bij West-Terschelling. Het is zelfs zo, dat in sommige straten geen wagens meer kunnen rijden. Het overgestoven zand staat zo tegen de huizen aan, dat het binnengaan hoe langer hoe bezwaarlijker wordt". In het midden van de achttiende eeuw werden dan ook nederzettingen als Statum en Wolmeurum aan de westzijde van de polder onder het zand bedolven. De eilanders hadden wel wat helm gepoot, maar hoofdzakelijk een 200 meter brede strook in de voorduinen: de delen die direkt aan de akkers in de polder grensden. In 1811 echter berichtten de Franse bezetters, dat de duinen weer redelijk begroeid waren.

De armoede van de negentiende eeuw

Vanwege de achteruitgang van de walvisvaart, waar veel Terschellingers de kost mee verdienden, de dijkdoorbraken (1823-1825), de landbouwcrises in de 19e eeuw en de toenemende bevolking (van 1900 in 1811 tot 4000 in 1910) nam de armoede en daardoor het gebruik van het duingebied weer toe. Het overal weiden was nog steeds in gebruik. Van 1825-1830 bijvoorbeeld weidde al het vee, vanwege de dijkdoorbraken, uitsluitend in het duin.

Veel boeren op Terschelling leidden een arm bestaan en hadden de duinen nodig om te overleven (foto: Fotostudio Hamelberg).

In 1846 wendde de gemeente zich met een brief tot de Koning om zich te beklagen over de slechte staat van de duinen. Ze hadden zelf geen geld om ze te onderhouden. In 1846 krijgt het Rijk de verantwoordelijkheid voor het onderhouden van het strand en daarnaast de buitenduinen tot een breedte van 100 meter; de gemeente moest de binnenduinen onderhouden. Overigens was in het rapport van 1796 al geadviseerd de zeeduinen voor rekening van het Rijk te onderhouden, toen tot een breedte van 150 Rh. roeden (550 meter). In 1885 was Rijkswaterstaat met het vastleggen van de buitenduinen vanaf West tot het midden van het eiland gevorderd.

In 1858 probeerde het Rijk de overeenkomst met de Gemeente van 1734 op te zeggen. Zij zag, dat de kustverdediging in gevaar kwam door het slechte beheer van de eilanders.

De Gemeente wist echter tot 1907 de zaak met het Rijk slepende te houden. De Gemeente vond onder andere, dat de bevolking heide, wilg en gagel uit het duin nodig had.

1846-1909: van stuiven naar rust

Het oostelijk duingebied verkeerde omstreeks 1880 nog steeds in een voor die tijd deplorabele toestand. De paraboolduinen verplaatsten zich in één jaar 15-20 meter in oostelijke richting. In een rapport van Rijkswaterstaat staat: "Vóór 1888 liet de toestand der duinen veel te wensen over: ruim 1/3 gedeelte der oppervlakte was geheel van

beplanting ontbloot en het begroeide gedeelte voor de grootste helft zeer onvoldoende beplant".

Holkema wordt genoemd als de ontdekker van de lepeltjeheide (de "cranberry"): een Amerikaanse plant in de Terschellinger plantenwereld. Zij produceert zeer houdbare en eetbare bessen. Zij werd dan ook, als eerste in de vastgelegde westelijke duinen, in cultuur gebracht en door de Terschellingers geplukt. Toen het duin in de laatste jaren van de negentiende eeuw helemaal tot rust kwam, breidde de plant zich snel uit. In 1893 was er 10 ha, waarvan 2 ha aangeplant. Bij de komst van Staatsbosbeheer in 1909 waren er 40 hectaren duinvallei met lepeltjeheide begroeid. Met toestemming en medewerking van Staatsbosbeheer werden daarna meerdere valleien ontgonnen en verpacht (20 ha tot 1920).

In 1907 werd Terschelling door het Rijk toch het vruchtgebruik van de duinen ontnomen en omgezet in pacht. In 1909 kocht het Rijk eindelijk alle terschellinger rechten af voor f56.200,-. Het beheer kwam in dat jaar in handen van Staatsbosbeheer.

1909: Staatsbosbeheer komt

Tot verbazing en ergernis van de bevolking kwam Staatsbosbeheer op het eiland. Colmjon schrijft in 1942 dat "in 1907 de eerste twee ambtenaren van Staatsbosbeheer voet aan wal zetten, waar nauwelijks twintig iepen in een bosje verweg groeiden!". Colmjon beschrijft ook de lelijke landschappelijke veranderingen door de aanplant van bos. Verder zegt hij: "Om te zwijgen van de verharde paden, waarover de oude zeebonken gedwongen waren te lopen in verband met de nieuwe aanplant. Mannen in groen uniform kwamen op duin en strand in actie tegen overtredders van ergens uitgevaardigde voorschriften. Ontoegankelijk werd het hoge duin met de beide kapen, waar tot dusver Jan Poel met zijn lange haren het grootste deel van de zomerdag placht te liggen slapen".

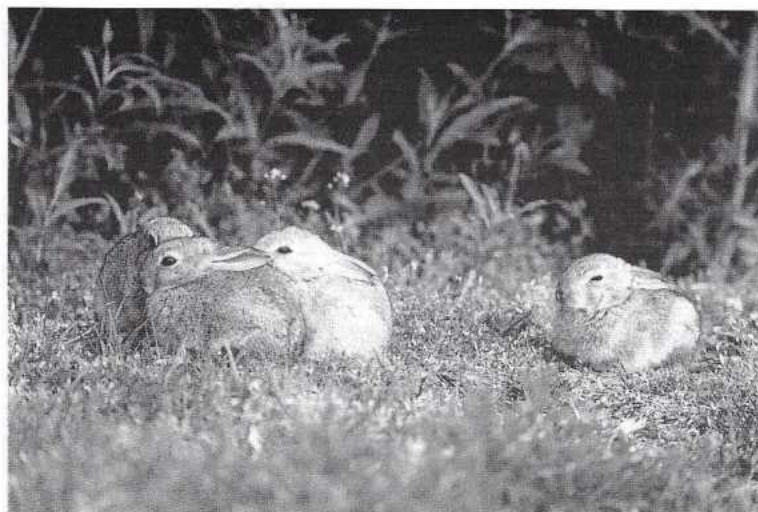
Een Terschellinger was zeker in het verleden sterk op zichzelf aangewezen. Hij regelde zijn eigen zaakjes wel en moest weinig van gezag hebben. In vele eeuwen had hij geleerd zich te handhaven in een landbouwkundig minder geschikt gebied in een directe confrontatie ook nog met de zee en het zand.

1909: Staatsbosbeheer ontgint en beschermt

Het laat zich raden, hoe de terschellinger bevolking reageerde, toen Staatsbosbeheer in 1909 de duinen in beheer kreeg en daar nadere gebruiksregels ging vaststellen.

Het was een armoedige tijd. De grote zeilvaart, waar veel Terschellingers de kost verdienden, was vervangen door stoom. Omstreeks 1910 waren in de zeevisserij en eigen kustvisserij 250 Terschellingers werkzaam. In 1920 verschaften beide bedrijvigheden al nauwelijks meer werkgelegenheid voor de Terschellingers. Ook de premiejacht op zeehonden (200 per jaar) was niet meer dan een bijverdiensite. Om oost waren 250 boerenbedrijven. Kleine bedrijven van gemiddeld 6 ha in een slecht verkavelde polder. In 1939 bereikte door een sterke emigratie het aantal inwoners dan ook een nieuw dieptepunt: 3150.

Vanaf 1910 werd door Staatsbosbeheer 600 ha bos aangeplant in het duingebied; aanvankelijk alleen

oostenrijkse en corsicaanse dennen, later ook loofhout. "De Terschellingers, die hun oude plakken zagen vergraven, de hellingen van de duinen egaliseren, die tot hun schrik bemerkten, dat na een paar jaar ook de schitterende vergezichten werden weggenomen, konden niet dan met weemoed aan hun oude duinen terugdenken", schrijft Knop (1946).

Bij de aanvang van de bebossing in 1910 werd het overal weiden verboden. Als compensatie werd 300 ha duinvallei ontgonnen tot weiland. Het verzamelen van brandstof werd verboden. Het vrije plukken van cranberries werd verboden, evenals later het eieren rapen. De jacht werd gereguleerd. Er werd kortom een scala aan maatregelen genomen ter bescherming van flora en fauna. De natuurlijke vestiging van planten nam toe. Zelfs natuurlijke opslag van bomen werd mogelijk, zoals in de Berkenvallei.

In de jaren twintig werd 3500 ha van de duinen en de kwelders staatsnatuurmonument. Telde Holkema in 1868 (weliswaar in betrekkelijk korte tijd) nog 335 hogere planten; in 1900 waren dat er 416, in 1940: 575 en in 1985: 670. Het aantal broedvogels bedroeg in 1900 ongeveer 42; in 1940: 67 en in 1985: 125.

De beheersvisie van Staatsbosbeheer is geleidelijk veranderd van het beheersen van het duingebied en het ontginnen en exploiteren daarvan in een visie, die gericht is op natuurbehoud en natuurontwikkeling. Na een aantal decennia met de nadruk op natuurbehoud, is nu natuurontwikkeling meer in beeld gekomen.

De eilander staat ondertussen wel wat vreemd te kijken. Alle werkzaamheden en ingrepen, die hij vroeger in het duin deed en die daarna werden verboden, worden nu door Staatsbosbeheer zelf uitgevoerd! Gelukkig geeft Staatsbosbeheer uitvoerige voorlichting. De eilander denkt er het zijne van. Als het maar niet teveel gaat stuiven ("de natuur haar gang laten gaan"), want daar heeft hij nare ervaringen mee gehad in het verleden.

1907-1994: recreatie en toerisme

In 1907 kwamen de eerste toeristen op het eiland. Het waren een paar baronessen uit Brabant. In de

jaren dertig kwamen er jaarlijks 5.000 tot 10.000 badgasten naar Terschelling. In deze crisistijd zagen Terschellingers een nieuwe bron van inkomsten in het toerisme in navolging van andere badplaatsen langs de kust. Voor de kuststrook tussen paal 8 en paal 12 werden in de jaren dertig grootse plannen ontworpen: "Hier zullen over een aantal jaren hotels zijn verzezen met winkelgalerijen en strandboulevards, waterpartijen voor kano's, grote golf-links, tennisbanen en gemeubileerde landhuizen". Uiteindelijk werd maar een deel gerealiseerd: 70 zomerhuisjes en een hotel bij West aan Zee; 150 zomerhuisjes bij Midsland aan Zee en twee hotels bij Formerum aan zee. Daarnaast werden verharde badwegen (15 km) aangelegd. In latere jaren werden tientallen kilometers fietspad in het duin gerealiseerd.

In de jaren zestig kwam het toerisme pas echt tot bloei: 200.000 bezoekers in 1974. Het structuurplan van de Gemeente Terschelling ademde daarom in 1974 een sterk behoudend karakter: stabilisatie van het aantal slaapplaatsen (20.000) in verband met de natuurlijke waarden van het eiland. Door deze stabilisatie nam het aantal toeristen, dat op één moment op het eiland aanwezig is, niet meer toe. Door seizoensverbreding echter nam het aantal bezoekers op jaarbasis toe tot 330.000 in 1993. Met name de maanden mei, juni, september en oktober maakten een sterke groei door.

Epiloog

Terschelling heeft nu dankzij het toerisme 4500 welvarende inwoners; meer dan 70% vindt zijn of haar werk in deze bedrijfstak. Met de introductie van kunstmest kunnen de boeren in de polder de kost verdienen. De duinen zijn een ontspanningsgebied geworden voor de eilander en de toerist. Welvaart en welzijn hebben ook bij de Terschellingers een ander gevoel en een beter begrip voor de natuur en het landschap meegebracht. Hoewel zij blijven vinden, dat kleinschalig menselijk "prutsen" moet kunnen.

George Visser is sinds 1968 beheerder van het Biologisch Station Schellingerland en heeft in die periode ook 16 jaar als wethouder gefunctioneerd.

Al sinds heugenis wordt getracht om het stuivend zand op Terschelling te be-teugelen (foto: Marc Jansen).